

DŽEMAL SOKOLOVIĆ
Fakultet političkih nauka
Sarajevo, Skenderija 70

Rad i kultura*

«... okrutnjavanje društvene djelatnosti, ... konsolidovanje našeg sopstvenog proizvoda u stvarnu silu iznad nas, koja je umakla našoj kontroli, isprečila se na putu naših očekivanja, svodila naša računanja na ništa, jeste jedan od glavnih momenata u dosadašnjem istorijskom razviku. . .» (Marks i Engels, Njemačka ideologija, knjiga I, str. 31—32).

1. U V O D

Antropološko određivanje kulture podrazumijeva prije svega relaciju, odnos između *dva* pojma, kategorije kulture kao realnosti što jeste *za nas* i kategorije koja jeste *za kulturu*. Tradicionalno kulturalno antropološko određivanje kulture polazi od kulture kao onoga što ona »jest«, uglavnom za nas ili eventualno za sebe samu, nikada, međutim, ne uzimajući u obzir i ono što mi jesmo za kulturu.¹ Definirati kulturu možemo ne počevši od njene funkcije za čovjeka, nego određenjem samih determinanti njene funkcionalnosti. To što određuje kulturu, njenu antropološku funkciju, pa prema tome njen odnos prema čovjeku, izvan je nje same. To je, dakle, sam antropološki sadržaj kulture.

Ali, prije nego što odredimo što je kultura po nama pokušajmo odgovoriti i što ona stvarno jest za nas. Interesira nas, na početku, šta je kultura kao realizirani, opredmećeni odnos čovjeka. Dakle, je li kultura nešto što već postoji, objektivno realizirano, ili je to samo mogućnost, čiju predmetnost susrećemo kao njen nagovještaj? Gdje je kultura: u nama samima ili izvan nas; postoji li u budućnosti ili u sadašnjosti i prošlosti?

Kultura je realnost. Ali kao realnost čovjeke utopije o kulturi. Kao realnost kultura se za čovjeka javlja kao istinska utopija njegovog shvaćanja

* Bronislav Malinovski (1970, str. 82): »Kultura je očito integralna celina koja se sastoji od oruđa i potrošnih dobara, konstitucionalnih statuta raznih društvenih skupina, od ljudskih ideja i vještina, verovanja i običaja»; J. M. White (1967, str. 88): »Ono što čovjek stvara zove se, »kultura«, upotrebljavajući ovu riječ u njenom najširem značenju a ne u smislu literature ili umjetničke kulture»; Charleton S. Coon: »To je totalna suma postupaka po kojima ljudsko biće živi prenošena od generacije do generacije« (1967, str. 442).

kulture kao realnosti. Prema tome, ona je realizirana i kao takva ne može se pretpostaviti kao mogućnost za čovjeka. U aktualnom smislu, dakle, suvremeni nivo kulture je čak i suprotstavljen čovjeku, ali se perspektiva kulture sastoji u realizaciji nje same kao sredstva za realizaciju čovjeka kao mogućnosti. Kultura kao realizirana stvarnost, dakle, nastoji predstaviti čovjeka kao realiziranog; ona kao konačna pretpostavlja i čovjeka kao konačnog. Međutim, čovjek kao biće u mogućnosti, mogućnost je i autentičnog ostvarenja kulture. Upravo zato jer budućnost pripada čovjeku, kultura se realizira kao predmetnost koja posreduje čovjeka do njegove autentičnosti. Ona nije njegova priroda, ali je sredstvo te prirode. Ali, kultura kao priroda čovjeka jeste konačna, ostvarena, opredmećena, prisvojena, pa prema tome i sama konačnost, ostvarenje, postvarenje, prisvojenje čovjeka, ali kao sredstvo čovjekove prirode jest beskonačna, jer je određena beskonačnošću čovjekovog bića.

Kultura kao predmetnost uvijek je izvan nas. Čak i kad je u nama mi smo izvan nje, pa prema tome i izvan sebe samih. Kultura dakle ne postoji samo u predmetnosti izvan čovjeka, nego i u opredmećenju samoga čovjeka (Kapitalizam, Pkaptal i najamni rad, jest najdrastičniji oblik te predmetnosti).² U tom smislu je i čovjek predmet izvan sebe, dakle izvan predmetnosti kulture u čovjeku.

Tek u odnosu s predmetnim svijetom kulture javlja se i opredmećenje čovjeka; tek u onome što čovjek jest za kulturu, možemo otkriti suštinsku ulogu kulture za čovjeka. I dok je kultura za čovjeka kao biološku vrstu mogućnost, dotle se kultura za čovjeka kao mogućnost javlja kao istinska nemogućnost. Otkriće kulture kao predmetnosti jest zato istinsko otkriće za čovjeka. U samom odnosu, u samom procesu stvaranja kulture čovjek se potvrđuje kao sredstvo odnosa. Taj stvaralački proces uvijek je potvrđivanje predmeta. Ako je i sam čovjek proizvođač, vlasnik i onaj koji određuje vrijednost svih predmeta, onda je i on sam proizvod, vlasništvo i vrijednost određena drugim vrijednostima, »predmet u eminentnom posjedu«.³ »Sasvim je, dakle, tačno da je čovek proizvod svoga proizvoda: strukture jednog društva stvorenog ljudskim radom određuju za svakog na početku, njegovu objektivnu situaciju: »priroda njegovog rada i njegova nadnica su istina jednog čoveka« (Sartre, 1970, str. 83). Čovjek kao *mjera* vrijednosti čulnih predmeta određuje i predmet kao *mjeru* sebe kao čulne vrijednosti. Opredmećenje je uvijek i samoopredmećenje. Čulno potvrđivanje putem prisvajanja ili ukidanja predmeta jeste potvrđivanje predmeta.⁴ To izjednačavanje sebe s predmetom uvijek vodi opredmećenju kao imanentno izvanjskom proizvođenju. To je, najzad, proizvođenje i kulture kao mjere čovjeka.

Kultura kao *cultura* — *njega* jest, dakle, u prvom redu proces čovjekovog djelovanja na svijet izvan njega — prirodu prvobitno, a zatim, i sve više,

² I pored toga što u ovom tekstu pod kulturom ne razumijevamo i proizvodnju dobara, možemo se poslužiti ovim izvodom iz Lukácsa (Lukács, 1971, No 3, str. 89): »... kapitalizam je samu vladajuću klasu, buržoaziju, stavio u službu proizvodnje. Osnovno obilježje po kojemu se kapitalizam razlikuje od drugih društvenih uređenja sastoji se u tome da je u kapitalizmu sama eksploatirajuća klasa podvrgnuta procesu proizvodnje; vladajuća klasa je prisiljena svoju energiju posvetiti borbi za profit, isto kao što je i proletarijat prisiljen posvetiti se borbi za opstanak«.

³ Govoreći o novcu Marx (Marx, 1967, str. 255) kaže: »Pošto *novac* posjeduje svojstvo da sve kupuje, pošto posjeduje svojstvo da prisvaja sve predmete, on je, prema tome, upravo *predmet* u eminentnom posjedu«. Zar to nije upravo i sam čovjek?

⁴ »... gdje čulno potvrđivanje predstavlja neposredno ukidanje predmeta u njegovom samostalnom obliku (jedenje, pijenje, obrada predmeta itd.), to je potvrđivanje predmeta!...« (Marx, 1967, str. 255)

na svijet koji je već izdvojen iz prirode. Taj iz prirode izdvojeni svijet jest za čovjeka prije svega kultura. Tek kao *produkt*, kultura postaje smisao za čovjeka, kao što je uostalom smisao svake proizvodnje sam proizvod. Kultura je dakle *cultivatio*, kao mijenjanje, proizvodnje i prisvajanje prirode. To je kultiviranje *izvanjskog* po mjeri vlastitosti.⁵ A samo proizvodnje, kao prisvajanje prirodnog čovjekovom djelatnošću i, prema tome, mijenjanje u cilju zadovoljenja čovjeka čini sam proizvod ciljem. U proizvodnji kao kulturi cilj je uvijek izvan čovjeka, pa kao što smo rekli, čak i onda kada je taj proizvod u samom čovjeku. Čak i proizvodnje čovjeka, u smislu *cultivatio*, jeste prisvajanje, dakle odvajanje čovjeka od prirode. Kultura je u apsolutnom smislu odvajanje od prirode, raskid čovjeka s njegovim izvorom. Na mjesto njegovih organa sada dolaze sredstva u procesu odnošenja s prirodom, ali se sam odnos s prirodom javlja kao sredstvo proizvodnja predmetnog svijeta kao nove prirode (Upor. Bauman, 1969, str. 25). Umjesto odnosa prema prirodi kao samome sebi, nastupa konkvistadorski odnos čovjeka prema prirodi.

Proces prisvajanja prirode ima sada svoj smisao tek u proizvodnji kulture kao trajne tvorevine. Kultura kao imanentan proces samoga čovjeka na njegovom iskonskom nivou, kao proces odnošenja prema prirodi, ima sada svoj smisao tek u kulturi kao tvorevini.

Kultura kao proces, kao *prirodom* opredmećen odnos čovjeka prema prirodi izrođava se u svoju suprotnost — u proizvodnje prirode kao svijeta stvari. Čovjekov odnos prema prirodi je nemoguć izvan predmetnosti, kao idealan, ali je isto tako jedino moguć izvan njega kao predmetnog, oskrnavljenog prirodnog bića. Tu se i priroda javlja kao prisvojena, kao postvorena. Ali u njoj, dakle u kulturi kao nužnosti, sadržan je put do slobode bez nje, kao prirode. »Tek ukidanjem tog posredovanja — koje je, međutim, nužna pretpostavka — nastaje *pozitivni* humanizam koji pozitivno počinje od sebe« (Marx, 1967, str. 275).

Sada kada smo kulturu shvatili na njenom nivou kao tvorevinu koja negira prirodnu neposrednu vezu čovjeka sa svijetom izvan njega, možemo je shvatiti a kao mogućnost uspostavljanja novog odnosa s prirodom, ali tek u negaciji nje kao *posredne predmetnosti*, u kreaciji kulture kao prirode. Tek u takvom kritičkom odnosu prema kulturi možemo se suprotstaviti i antropomorfističkom glorigificiranju čovjeka. Humanizam je moguć jedino kao kritika samoga čovjeka, onoga što on u ovom trenutku jest. A kultura ma kako monumentalno izgledala, moguća je kao čovjekov svijet tek totalnim prevladavanjem čovjeka kao subjekta—objekta te kulture. Kritika čovjekovog ostvarenja u otuđenju njegove vlastite predmetnosti jedina je mogućnost za autentično ostvarenje predmetnosti kao čovječnosti, dakle samog čovjeka kao prirodnog bića.

2. ČOVJEK, RAD, KULTURA

Ne odnosi se čovjek prema svijetu, dakle prema prirodi, natprirodi, drugim ljudima i prema samome sebi, uvijek na isti način. Svaki njegov

⁵ »U svojim najopćenitijim određenjima proizvodnja je za Marxa prisvajanje (*Aneignung*) prirode; to je prisvajanje u smislu preobražavanja izvanjskog po mjeri vlastitosti, svojstvenosti...« (Burger, 1971, No 3, str. 46)

odnos kao aktivističko prisustvo njega samog nije uvijek kulturalno usmjereno, ne proizvodi kulturu kao prisvajanje tog svijeta izvan njega, kao njemu prilagođenu svojinu. Izvan tog odnosa kao imanentnog procesa prisvajanja prirode stoje:

- a) čovjekov prirodan, generički, odnos prema prirodi (praxis) i
- b) čovjekov odnos prema natprirodi (religija).

U procesu samorealizacije svog prirodnog bića kao ljudskog, u djelatnosti istinskog proizvođenja svog konkretnog sadržaja, u praksi, čovjek se ne opredmećuje izvan svog generičkog bića.⁶ Dok nam kultura uništava prirodnost našega bića, makar i na nivou biološkog, dakle raskida vezu s nama samima, postavljaajući se dakle između nas i naše prirodnosti (odnosa s drugim ljudima prije svega), dotle je praksa konkretno proizvođenje naše prirodnosti. Upravo njom, dakle samorealizacijom čovjeka, otvara se mogućnost uspostavljanja prirodnog odnosa s drugim ljudima i svijetom u cjelini. Praksa kao konkretno ostvarenje čovjeka prevlađuje rad kao njegovo apstraktno opredmećenje. Kultura je, prema tome, apstraktno proizvođenje čovjeka u kome se, iako je predmetno, čovjek otuđuje jer se *oslobađa* od sebe samog (prirode), dakle dostiže svoju beskonačnost izvan sebe. U tom procesu apstraktnog beskonačnog proizvođenja kulture čovjek se javlja kao uistinu ograničen, konačan, stagnantan. U tom proizvođenju kulture on se otuđuje od autentičnog samoproizvođenja. Praksa kao pozitivno ukidanje tog posrednika okreće se samome čovjeku. Muzika, poezija, umjetnost uopće postaju za čovjeka njegova prava, ljudska predmetnost.

A zašto je religija izvan čovjekovog odnosa s prirodom? Ona je u stvari izvan tog odnosa, iako čovjekov odnos s prirodom nije izvan religije. U radu, u proizvodnji kulture, čovjek osjeća svoje prisustvo, svoju djelatnost i proizvod kao svoj. To je, međutim, iluzorna sreća u objektivno postojećem otuđenju, dok u religiji čovjek ostvaruje realnu sreću u iluzornom oslobođenju. U religiji čovjek ne osjeća sebe niti svoju vlastitost. Religija dakle nije, za religioznog čovjeka, njime određena, izvan je njegove djelatnosti i on je sam proizvod religije. Ona je čovjekovo bjekstvo od neslobode, *oslobođenje od* neslobode, ali ne putem slobode. Religija je dakle inverzivna slika čovjekovog odnosa s prirodom. Osjećajući u radu, u proizvodima svoga rada, vlastitu moć, u religiji čovjek osjeća moć izvan sebe. I u jednom i u drugom slučaju radi se o čovjekovom stvarnom prividu o vlastitosti.

Formirajući predstavu o natprirodnom, čovjek isključuje i mogućnost djelovanja na prirodan način. Vanprirodna realnost religije isključuje i predmetnu djelatnost. Religija nije proizvod rada; ona počinje tamo gdje i rad, ali prije svega kao protest protiv ograničenosti rada.⁷ I rad i religija su u svom iskonskom obliku okrenuti protiv prirode, ali sa svojom realizacijom sve više postaju suprotstavljeni, isključujući jedno drugo. Naravno, u tom procesu odnošenja rada i religije, kulture i natprirodnog svijeta, čovjek uspijeva da ih reducira uzajamnim prisustvom. Religija sve više postaje predmetna, svjetovna, a rad poprima obilježja religijske, fantastične, apstrak-

⁶ »Ako se hoće marksističkoj misli da da njena puna kompleksnost, onda je potrebno da se kaže da je čovek u periodu eksploatacije *istovremeno* proizvod vlastitog proizvoda i istorijski činilac koji se ni u kom slučaju, ne može pojmiti kao proizvod« (Sartr, 1970, str. 78).

⁷ Zrtveni obred jest religijom određeni akt čovjeka koji neposredno proizlazi iz ograničenja njegove realne djelatnosti (Vidi Sokolović, 1971, No 2).

tne djelatnosti. Njihova egzistencija je uzajamno uvjetovana, neodvojiva, ali nas ne treba čuditi što su uzajamno suprostavljene. U odnosu prema bogu čovjek negira rad kao realno moguću djelatnost, a u radu, dakle odnosu prema prirodi, negira boga, ali samo u svojoj glavi. Njihovo prevlađivanje, kao ograničenih mogućnosti čovjekove totalne realizacije, moguće je jedino praksom kao »totalnim odnosom čovjeka spram svojeg vlastitog svijeta« (Kangrga, 1970, str. 14).

a) Rad kao sadržaj kulture

Već sam govorio o radu kao već opredmećenom, u kulturu pretvorenom validitetu izvan samog čovjeka (opširnije vidi u Sokolović, 1971, No 4, str. 40—58), dakle o radu koji jest kultura, a ovdje preostaje da razmotrimo šta je to sam rad kao proces u odnosu na kulturu, dakle kao manifestaciju čovjeka. Pitanje, proizlazi li postojeći kvalitet kulture, karakter njenog odnosa kao minulog odnosa prema čovjeku, iz živoga rada, rada kao procesa, dakle samoga načina upotrebe čovjeka u proizvodnji kulture, smatram veoma značajnim. Jer, ako smo u svakom trenutku u stanju ustanoviti da kultura ograničava čovjeka, počev od njegovih osnovnih bioloških procesa,⁸ pa do istinskog ljudskog ispoljavanja u umjetnosti ili primarnog odnošenja prema drugom spolu ili djeci, da li je živi ili još uvijek u čovjeku sadržani potencijalni rad u mogućnosti da realizira takvu kulturu koja će ga bogato omogućavati kao čovjeka?

Rad određuje samu kulturu, ali šta određuje rad? Kultura kao takva jest opredmećeni rad, proizvod rada kao takvog, a i sam rad može biti određen samo čovjekom. U toj relaciji čovjek — kultura, rad ni u kojem slučaju ne možemo odrediti kao jednosmjernan odnos čovjeka. Ne samo zato što je rad, kao proizvođenje kulture, proizvođenje i čovjeka za kulturu, nego prije svega zato jer se opredmećeni rad, dakle sama kultura, aktivistički odnosi prema čovjeku, kao uslov samoga rada, kao uslov nove čovjekove proizvodne djelatnosti. Kultura se, dakle, ne pojavljuje samo kao proizvod rada, nego i kao faktor rada. U tom povratnom uticaju rada, u kulturi kao determinanti same sebe, a ne u činjenici da rad samo proizvodi kulturu za čovjeka, sadržana je mogućnost rada.

Krenimo s Marxovim određenjem rada. Rad kao proces čovjekove »razmijene materije s prirodom« određen je prostim momentima rada kao procesa: 1) rad kao svrsishodna djelatnost, 2) predmet rada i 3) sredstvo za rad (Marks, Kapital, tom I, 1964, str. 187).

Rad, je, dakle, predmetan odnos. To nije proizvod čovjekovih osjećaja, nego nužan oblik odnošenja prema prirodi. Štaviše, to je aktivnost koja se neposredno razvila iz čovjekovog prirodnog odnosa s prirodom. Taj rad je djelatan ako u procesu prisvajanja prirode proizvede kulturu po čovjeku, ako njen konkretan oblik bude određen već unaprijed u čovjekovoj glavi datom svrhom. To je jedini način da se kultura proizvede i za čovjeka. Rad se dakle javlja kao sredstvo proizvođenja za čovjeka, a kultura, kao proizvod rada, sredstvo u cilju zadovoljenja, pa prema tome proizvođenja, čovjeka.

⁸ Malinovski (1970, str. 121) navodi primjer regulativne uloge kulture čak i prema takvom osnovnom biološkom procesu kao što je disanje: »Međudejstvo verovanja, magijskih, religioznih i onih povezanih sa etikom, i disanja, dodalo bi drugu saodrednicu odrednici fiziologije u kulturama gde se izdisanje vazduha, naročito izbliza, smatra opasnim, nepristojnim i štetnim, dok je duboko, šumno, udisanje vazduha znak poštovanja ili pokornosti«.

Rad kao proces zaustavlja se za čovjeka u funkciji kulture.⁹ Drugim riječima, kultura postoji tek kao rad, a rad tek kao kultura ne postoji kao proces po čovjeku; kultura kao tvorevina je određena, determinirana čovjekom, a tek kao proces ona izlazi iz isključivog antropomorfno determinizma. »Čovjekova djelatnost«, veli Marks, »u procesu rada izaziva, dakle, pomoću sredstava za rad promenu na predmetu rada, promenu koja se unapred postavlja kao svrha. *Proces se gasi u proizvodu.* Njegov je proizvod neka upotrebna vrednost, neka prirodna materija koju je čovek, menjajući joj oblik, prilagodio svojim potrebama. *Rad se spojio sa svojim predmetom. On se opredmetio, a predmet je obrađen. Što se na strani radnika ispoljavalo kao kretanje, očituje se sada na strani proizvoda kao svojstvo mirovanja, kao postojanje.* On je preo, a proizvod je pređa« (Marks, Kapital, tom I, str. 189 kurziv Dž. S.). Rad kao po čovjeku proces, dakle čovjekom određen proces, proizvodi, istina, i proizvod za čovjeka. Taj proizvod, dakle pređa (kao imenica), postoji za čovjeka samo kao proizvod, upotrebna vrijednost. I dok rad kao proces po čovjeku implicira i proizvod za čovjeka, dotle, rad kao opredmećen, dakle proizvod, egzistira sada i za sebe, dakle izvan isključive određenosti čovjekom; on je proizvod za sebe, a ne samo po čovjeku. To znači da je pređa proizvod i po sebi, a ne samo za čovjeka.

Drugim riječima, proces se ne gasi u proizvodu. Rad kao proces po čovjeku gasi se u proizvodu čovjeka, ali se nastavlja kao proces, iako izvan čovjekovog determinizma, jer je proizvod rad sada proces po sebi. *Što se na strani radnika ispoljavalo kao mirovanje, sada se na strani proizvoda očituje kao svojstvo kretanja.* Proizvod rada je za čovjeka tvorevina, dakle svojstvo mirovanja, ali je to samo zato jer je tvorevina po sebi, pa tek zato i tvorevina za čovjeka, tvorevina za novi proces rada i na koncu za samoga sebe. Dakle, od početnog kvaliteta ovog procesa, od rada procesa po čovjeku, dolazimo do krajnjeg rezultata: proizvod rada postaje sada proizvod za sebe. Taj proizvod rada kao tvorevina, jest u stvari proces samoga rada, proces udaljavanja čovjeka od rada, otuđenje njegove predmetnosti. Proizvod rada kao proces rada postoji sada izvan čovjekove volje kao njegova nužnost, nesloboda. Rad kao nužda određen je, prema tome, samom svojom prirodom — proizvodom rada (Marcuse 1965, str. 73). Proizvod rada se osamostaljuje: određuje sebe, u krajnjoj liniji i samoga čovjeka u procesu rada. Čovjek je u stanju da vidi u proizvodu rada samo inkarnaciju svoje svrsishodne djelatnosti, svoje ideje o tom proizvodu. Proizvod sada egzistira samo za njega, kao njegova upotrebna vrijednost. Ali, proizvod sada u novoj ulozi, u ulozi sredstva za rad, ne postoji samo za čovjeka, nego i za njegovu svrsishodnu djelatnost, i na koncu za samoga sebe. Proizvod se počinje samoodređivati; on postoji po sebi. Štaviše, u sve većoj mjeri izvan čovjekove djelatnosti kao samoproizvođenja čovjeka u procesu stvaranja proizvoda za sebe, za svoju upotrebu, čovjek u stvari, stvara proizvod po sebi, na koncu i samoga sebe za proizvod¹⁰.

Ukratko, proizvodnja kulture kao eminentno prisvajanje prirode za čovjeka i od čovjeka, izrođava se nužno u svoju suprotnost, u proizvodnju čovjeka

⁹ Raspravljajući sa Freudom, Marcuse (Marcuse, 1965, str. 70) veli: »Civilizacija je prije svega napredak u radu — to jest, rad na pribavljanju i povećavanju životnih potrepiština. Taj rad je normalno bez zadovoljenja u sebi samom; Freudu je on neugodan, bolan... Osnovni rad u civilizaciji je nelibidinalan, jeste trud; trud je »neugodnost«, i takva neugodnost se mora nametnuti«.

¹⁰ »Proizvod svog proizvoda, uobličeni svojim radom i društvenim odnosima proizvodnje, čovek egzistira istovremeno sred svojih proizvoda i sačinjava supstancu »kolektiva« koji ga nagriza...« (Sartre, 1970, str. 72).

kao eminentno prisvajanje njegove prirode za kulturu i od kulture. Čovjek se dakle predmetno otuđuje (za razliku od religijskog otuđenja) i tako stvara osnovnu za otuđenje bilo koje vrste. U radu kao proizvođenju svijeta izvan sebe — kulture, čovjek se ne opredmećuje u sebi, nego izvan sebe, dakle otuđuje se od sebe sama.

Proizvod rada postoji kao tvorevina samo za čovjeka, dakle relativno. Svaki proizvod kao vrijednost nastavlja svoju ulogu u procesu rada. Sam rad se, prema tome, samo relativno opredmećuje; on, međutim, i kao proizvod nastavlja svoju proizvodnu aktivnost, ali sada naravno samostalniji u odnosu na čovjeka. Šta više, proizvod rada postaje uz čovjeka ravnopravan činilac rada. U tom smislu Marx kaže: »Ako neka upotrebna vrednost izlazi iz procesa rada kao proizvod, druge upotrebne vrednosti, proizvodi ranijih procesa rada, ulaze u nj kao sredstva za proizvodnju. Ista upotrebna vrednost koja je proizvod jednog rada sačinjava sredstvo za proizvodnju u drugom radu. Zato proizvodi nisu samo rezultat već ujedno i uslovi za proces rada« (Marks, Kapital, tom I, 1964, str. 190). U apsolutnom smislu, dakle, rad je uvijek proces. Tek u relativnom određenju, u radu kao za čovjeka proizvodu, u minulom radu kao prisvoju prirode, rad je tvorevina.

Kultura kao proizvod jest, prema tome, za čovjeka samo tvorevina. Ali, samo relativno. Kultura kao tvorevina u apsolutnom smislu, dakle kao uvjet za proces rada, jest proces.

Ukratko, proizlazi sljedeća konzekvencija: rad kao proces određen je čovjekom; rad kao proizvod je proces neovisan od čovjeka.

Odnos čovjeka, rada i kulture, na čijoj eksplikaciji inzistiramo, otkriva nam ne samo aktualni nivo pojmova u njemu prisutnih, nego prije svega: a) ono što ti pojmovi zaista po svojoj prirodi jesu, ali su u tom odnosu izgubili svoj vlastiti sadržaj, odnosno b) ono što ti pojmovi zaista ne mogu biti, iako se u tom odnosu eksponiraju kao sama realizovana suština. Jasno je da se u prvom slučaju radi o čovjeku, a u drugom o radu i kulturi.

a) U ovom odnosu čovjek se pojavljuje kao sama priroda rada, a zatim i kulture kao opredmećenja rada. Rad je dakle određen čovjekom kao svojim prirodnim izvorom, dok je sama kultura izvanjsko, radom posredovano, opredmećenje čovjeka.

b) Međutim, rad i kultura, kultura kao relativno shvaćen uži pojam samoga rada, kao manifestacija čovjeka, sada egzistira kao sama priroda čovjeka. Kultura postaje u procesu svog samorealiziranja faktički jedina mogućnost realizacije samoga čovjeka. U stvari, ona se predstavlja kao sam čovjek. Ali, kultura kao već opredmećena ponaša se kao ograničenje čovjekovog autentičnog ostvarenja¹⁾. Ona nije ono što čini čovjeka. Dakle, u tom odnosu s kulturom a) čovjek nije ono što je kultura, on je stvarno čovjek tek izvan kulture kao svog opredmećenja, i b) kultura, bez obzira što se aktualno manifestira kao konačno ostvarenje čovjeka, kao čovjek, nije ono što čini čovjekovo ljudsko biće, njegov *humanum*; u stvari, kao kultura ona egzistira samo kao čovjekova *realizirana*, dakle lažna priroda, i samo dotle dok čovjek kroz nju predstavlja samoga sebe.

¹⁾ Ili, bar kao racionalnije ograničenje, dominacija u Freudovom smislu depersonalizacije dominacije oca, koje Marcuze naziva »*napretkom* u dominaciji« (upor: Marcuse, 1965, str. 76).

Rad kao odnos koji egzistira između ova dva entiteta, a kao što smo pokazali ne samo u jednom smjeru, dakle rad kao *relacija*, ima svoju budućnost samo ako se realizira kao kreativan i samo kao rutinski rad, samo u čovjeku i samo u kulturi. Čovjek radom proizvodi kulturu, ali bitno ne kao svoj svijet, kultura u procesu rada proizvodi čovjeka, ali bitno kao ne-čovjeka, kao svijet za sebe. Međutim, o tome nešto više na slijedećim stranicama.

Sada nam konačno preostaje da razmotrimo kako se kultura kao proizvod rada manifestira za čovjeka kao njegova upotrebna vrijednost. U najopćijem smislu kultura, dakle, postoji kao proizvod za čovjeka samo u čovjekovoj glavi, kao njegova beskrajna iluzija. Stvarno, kultura je u sve većoj mjeri realna suprotnost toj iluziji, prema tome proizvod za sebe. Ali, makar i relativno shvaćena kultura postoji, iako na profanom nivou, i kao proizvod za čovjeka, kao njegova upotrebna vrijednost, kao upotrebom postulirano sredstvo zadovoljavanja njegovih potreba. U stvari, iluzorno kultura čovjeka i postoji samo kao upotrebna vrijednost. Ali, čak i na tom iluzornom nivou kulture kao upotrebne vrijednosti za čovjeka, kultura postoji i izvan upotrebne vrijednosti¹². Čovjek, naime, radom stvara i takve proizvode koji na tom historijskom nivou nemaju značaj upotrebne vrijednosti. Na drugoj strani, u svakoj današnjoj kulturi, postoje proizvodi rada, dakle elementi kulture, koji su relikti (*survivals*), ali koji u današnjim uslovima nisu upotrebna vrijednost za čovjeka. Radi se, očigledno, o *potencijalnim* i *minulim* upotrebničkim vrijednostima, ali u svakom slučaju o *vrijednostima*.

Čovjek kulturu, dakle, shvaća ako postoji za njega. Proizvod rada jest zaista proizvod *rada* samo ako je proizvod za čovjeka, dakle njegov prisvoj, svojina. To, naravno, u čovjekovoj nekritičkoj glavi podrazumijeva da je to i proizvod isključivo po njemu. Ako se radi o potencijalnoj vrijednosti za čovjeka, dakle neposredno datom predmetu putem čovjekovog djelovanja, proizlazi da takva vrijednost nije proizvod rada. Međutim, to odvajanje je nemoguće. U radu kao svrsishodnoj djelatnosti prisutna je i kategorija *slučaja*. Slučaj nije važan samo u onim slučajevima kada iz čovjekove djelatnosti, rada, proizlazi proizvod bez aktualne upotrebne vrijednosti. Štaviše, slučaj je daleko važniji pri proizvodnji upotrebničkih vrijednosti aktualno upotrebljivih od strane čovjeka¹³. U mnogim slučajevima čovjekove svrsishodne djelatnosti, dakle rada, proizvodi rada nastaju slučajno, neovisno od svrhe i ideje koja je unapred postojala u čovjekovoj glavi. To znači da trenutačna nefunkcionalnost jednog proizvoda ne znači i da on nije elemenat kulture, odnosno proizvod rada. Sasvim je očigledno da kultura egzistira i u proizvodima rada kao minulim upotrebničkim vrijednostima. U ovom slučaju kultura još jednom prevlađuje okvir onog iluzornog pojma kulture kao vrijednosti za čovjeka. Kamena sjekira arhajskog čovjeka jest i danas elemenat kulture bez obzira što u odnosu suvremenog čovjeka ne egzistira kao njegova upotrebna vrijednost.

¹² Kaj Birtek-Smit (1960, str. 53) nas obavještava da je princip parne mašine bio poznat i u carskom Rimu, ali je njegova primjena, osim kao igračke, bila neizvodljiva, jer su nedostajale ostale pretpostavke za njenu upotrebu. Izvan tog okvira su i svi elementi kulture čija je upotreba već prevladana.

¹³ Većina novih proizvoda u laboratorijima nastaje slučajno. Slična situacija postoji i u svakom drugom obliku rada. Zaključak do kojeg dolazi Leslie White samo na prvi pogled ovome protivurječi: »Sada se mogu izvući — dva važna zaključka: 1. ni do kakvog pronalaska niti otkrića ne može doći dok kulturna kumulacija ne pruži elemente — građu i ideje — neophodne za sintezu i 2. kada je proces kulturnog rasta ili širenja stavio na raspolaganje potreban materijal i kada su dati normalni uvjeti kulturnog uzajamnog dejstva, do pronalaska i otkrića mora doći« (1970, str. 189). Naime, nužnost o kojoj White govori odnosi se na kulturalni determinizam, a ne na čovjekov neposredan rad.

b) Radna snaga kao elemenat kulture

U radu kao procesu čovjekove razmjene materije s prirodom proizvod nije samo iz prirode prisvojeni predmet kao proizvod izvan čovjeka; to je i sam čovjek kao proizvod, kao iz prirode prisvojeni čovjek. Rad prisvaja čovjeka, proizvođači ga kao neprirodno biće, kao samog subjekta rada. Čovjek se dakle realizira kao prvobitni proizvod, kao osnovni elemenat kulture, primaran u odnosu na kulturu u cjelini, a elementaran u odnosu na mogućnosti rada kao procesa proizvodnje kulture kao prisvoja. U tom smislu čovjek se javlja kao prisvoj vlastite prirode, kao nužna pretpostavka prisvajanja svake druge vrste.

To proizvođenje čovjeka kao prisvajanje iz prirode jest čovjek, sada već kao minuli rad. Taj minuli rad opredmećen u čovjeku jest čovjek kao radna snaga. U čovjeku se tako put trošenja upotrebnih vrijednosti iz prirode, koje, dakle, nisu vrijednosti, stvara čovjek kao prvobitna upotrebna vrijednost rada, ali on, čovjek, međutim, još nije vrijednost jer nije proizvod rada nego trošenja upotrebne vrijednosti.

Engels (1947, str. 9) je pisao: »Dok je čovečja ruka preradila prvi kamen u nož, morali su proći vremenski razmaci prema kojima se čini beznačajnim nama poznato historijsko doba. No presudni korak je bio učinjen: *ruka je postala slobodna* i osposobila se da stiče sve više i sve novije veštine, a na taj način stečena veća gipkost nasleđivana je i usavršavana s pokolenja na pokolenje.

Prema tome, ruka nije samo organ rada nego i *njegov proizvod*«. Ruka je postala ne samo proizvod rada nego i *njegovo sredstvo*. Taj prvi proizvod rada, dakle iz prirode izdvojeni prisvoj kao elemenat kulture jest sam čovjek kao radna snaga, njegova *ruka* kao prvi oblik čovjekovog *oslobođenja od prirode* Ta sloboda jest nužno nesloboda (kao negativna sloboda), iako u novom obliku, jer se proizvod rada sada javlja kao iluzorna subjektivnost čovjeka, iako je u stvari zasnovana na kidanju njegove prirodnosti. Radna snaga, čovjek kao proizvod rada, javlja se prije kulture u cjelini kao prepreka između čovjeka i prirode. Njom čovjek ne proizvodi sebe kao autentično (prirodno) ljudsko biće, nego kulturu kao svoju neprirodnu prirodu, čak i sebe kao prirodu kulture.

Radna snaga, odnosno čovjek kao radna snaga, javlja se kao uvjet kulture uopće. Njeno proizvođenje jest nužnost trošenja svake vrste, svakog čovjekovog odnosa prema proizvodu rada, jer je ona u stvari uvjet svakog proizvodnog procesa.¹⁴ Ona postaje uvjetom života svake individue. Prema tome, njeno trošenje kao proizvodnja upotrebnih vrijednosti, jeste na koncu konca trošenje proizvoda rada kao reprodukcija radne snage, u stvari proizvodnja čovjeka kao radne snage, dakle kao srdestva za rad. Tako se i proizvodnja objekta, dakle kulture, za subjekt, dakle čovjeka, *nužno javlja i kao proizvodnja subjekta kao objekta za objekt kao subjekt*¹⁵. U krajnjoj liniji, u radu kao nužnom odnosu čoveka s prirodom, kultura kao proizvod i čovjek kao proiz-

¹⁴ Marx (Kapital, tom I, 1964, str. 177) je morao upozoravati i na stvari koje su očigledne od samog čovjekovog postanka: »Niko, pa ni onaj što svira muziku budućnosti, ne može da troši proizvode budućnosti, dakle ni upotrebe vrednosti čije proizvođenje još nije dovršeno. Baš kao i prvog dana kada se pojavio na zemaljskoj pozornici, čovek još uvek mora da troši svakog dana pre no što će proizvoditi i dok proizvodi«.

¹⁵ »Istina je da subjektivnost nije ni sve ni ništa. . .« (Sartr, 1970, str. 35, fusnota 15).

vođač javljaju se kao *nunžost* jedno drugog, prema tome kao dva lica, dvije strane, jednog istog odnosa — rada. Između čovjeka kao bića rada i kulture kao proizvoda rada, nema dakle razlike. I u jednom i u drugom slučaju nazivnik je isti — rad.

Objekt za čovjeka postoji samo u vlastitom aktivnom odnosu prema njemu. Čak i kao subjekt čovjek postoji samo po objektu; čovjek je, dakle, subjekt za *objekt*. Odnositi se prema predmetu, nekoj stvari izvan sebe, kao prema objektu za sebe, znači proizvoditi ga po vlastitoj mjeri, proizvoditi ga radi upotrebe. Proizvod rada tek kao upotrebna vrijednost znači za čovjeka objekt njegova odnosa. Prema tome, smisao užitka u radu sastoji se, u stvari, u užitku u proizvodu rada; njegova proizvodnja postoji za čovjeka samo kao potrošnja.

Ali, kao što smo već rekli da proizvodnja vrijednosti nije prost proces, tako isto ni potrošnja nije jednoznačan proces. Isto kao što je potrošnja čovjeka (kao trošenje njegove radne snage) u stvari proizvodnja kulture po mjeri čovjeka, tako je i potrošnja kulture, upotrebni dobara (od strane čovjeka), u stvari proizvodnja čovjeka po mjeri kulture, dakle proizvodnja čovjeka kao radne snage. Iako se čovjeku čini da se tek u potrošnji potvrđuje kao čovjek, kao subjekt same kulture, on se tek u potrošnji i javlja kao zavisna varijabla. Trošeći predmet čovjek biva proizveden po predmetu. A sam proces proizvodnje, iako je određen čovjekovom, u stvari je zavisan od procesa potrošnje. Slijedi, dakle, da je rad uopće kao proizvodnja kulture, proces odvajanja čovjeka od rada kao njegove (nekadašnje) mogućnosti. Čovjek tako radom otuđuje rad kao svoju djelatnost, a sebe kao mogućnost te djelatnosti. U sve većoj mjeri kultura postaje subjekt rada, pa prema tome, sve dotle dok čovjek bude tvrdoglavo zanesen radom kao svojom vlastitom djelatnošću, i samoga čovjeka.

Upotrebna vrijednost, kao proizvod rada, dakle element kulture, sve dotle dok bude vrijednost čovjeka, proizvodit će i čovjeka kao upotrebnu vrijednost i to ne samo za sebe. proizvođači čovjeka kao upotrebnu vrijednost, kultura kao proizvodna vrijednost proizvodi i čovjeka kao stvar, kao objekt za drugog čovjeka. Čovjek tako čovjeku postaje vrijednost, sredstvo vlastitog užitka. Čovjekov socijalitet tako prestaje biti prirodna osnovica čovjeka, već puko sredstvo proizvodnje kao odnosa čovjeka prema prirodi.

U tom odnosu čovjeka prema prirodi, u radu kao procesu »razmjene materije s prirodom«, krije se sama suština rada; ona nije izvan njega. Tu je prisutan, ne samo njegov pojavni oblik koji nam se u proizvodu rada izvan čovjeka, predmetnosti, kulturi, pojavljuje kao osnovna konzekvencija tog odnosa, nego prije svega u čovjeku kao proizvodu rada. Odnos čovjeka i prirode, rad, jest dakle tržište materije. U toj *razmjeni* čovjek nudi materiju isto kao što od prirode i uzima materiju. To nije apstraktna razmjena. Ali, u tom odnosu čovjek uvijek daje manje nego što dobija; on vara prirodu¹⁶. U stvari, ne samo da čovjek nadoknađuje utrošenu radnu snagu materijom iz prirode, nego se u tom procesu uvijek javlja i iz prirode izdvojena i radom za čovjekovu upotrebu prilagođena materija izvan čovjeka — kao kultura. *Kultura je, dakle, uvijek onaj višak, prisvoj koji čovjek oduzima prirodi.* Ali, rad se javlja istovremeno i kao varanje samog čovjeka. To čovjekoliko biće

¹⁶ »Rad nije izvor svega bogatstva...« (Marx i Engels, 1950, str. 9).

proizvodi i samoga sebe kao prisvoj prirode, jer se ne proizvodi radi vlastitog samoproizvođenja, nego kao sredstvo proizvodnje kulture. Čovjek kao *prisvojena* prirodna materija, kao radna snaga (radna snaga dakle prevladuje biološki nivo), proizvodi tako sebe radi kulture. Čovjek kao proizvod rada troši se samo u proizvodnji proizvoda rada izvan čovjeka. Čovjek tako, odvajajući se od prirode, stupa u proces samoeksploatacije. Sada u odnosu s proizvodima svoga rada čovjek biva prevaren. Dok je u neposrednom odnosu s prirodom čovjek uzimao više nego što je davao, sada u tom kulturnom posredovanom odnosu čovjek daje više nego što uzima. Ta razlika kao minus za čovjeka, ali i za prirodu, ostaje kulturi. To znači da se višak proizvoda koji stvara rad, sada realizira u kulturi kao od čovjeka prisvojenoj vrijednosti. Samim tim što je u radu kao proizvodnji sebe potvrđivao svoj subjektivitet u odnosu na prirodu, čovjek je bio osuđen da u radu kao proizvodnji kulture prizna svoj objektivitet u odnosu na kulturu.

Dakle, u čovjeku kao subjektu sadržana je nužnost njega kao objekta¹⁷.

Naša analiza postvarenja samog čovjeka opredmećenjem radne snage kao proizvoda izvan ljudske prirode ne bi, međutim, bila dovoljna ako ne bismo radnu snagu odvojili od njenog biološkog analoga. Naime, sasvim je očigledno da je egzistencija radne snage, dakle njeno reprodukovanje i trošenje, neodvojivo od egzistencije same individue. Štaviše, radna snaga je uvijek biološkog održanja čovjeka. Ali, ona prelazi te okvire. »Pod radnom snagom, ili radnom sposobnošću, razumemo celokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u telesnoj, živoj ličnosti čovekovoju, i koje on stavlja u pokret kad god proizvodi upotrebne vrednosti ma koje vrste« (Marks, Kapital, tom I, 1964, str. 176). Nastavljajući, Marks kaže: »S druge strane, sam obim takozvanih nužnih potreba, kao i način njihova zadovoljavanja, proizvod je istorije, te zbog tog velikim delom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje, a između ostalog bitno i od toga pod kojim usloviima, dakle i s kakvim se navikama i pretenzijama na život obrazovala klasa slobodnih radnika. To nzači da nasuprot ostalim robama, odre.enje vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni element. Ipak je za neku određenu zemlju, i u određenom poretku dat prosečan opseg potrebnih životnih namirnica« (Marks, Kapital, tom I, 1964, str. 180). Radna snaga, očigledno, omogućava samu individuu, ali njena reprodukcija, u različitim istorijskim okolnostima, zahtijeva nešto više od biološkog minimuma. Čovjek troši prije svega za reprodukciju svoje radne sposobnosti; on proizvodi da bi u potrošnji proizveo *sebe*. On postaje najposrednije proizvodom rada, upotrebna vrijednost radne snage. Čovjek postaje vredniji utoliko više ukoliko više troši, a od njegove vrijednosti zavisi uglavnom i njegova upotrebna vrijednost, dakle, mogućnost proizvođenja nove predmetnosti izvan njega — kulture u cjelini. I određujući lakomisleno vrijednost kulture vrijednošću čovjeka, određujemo istovremeno i vrijednost čovjeka vrijednošću kulture (Marks, Kapital, tom I, 1964, str. 190). Čovjek postaje tako samom kulturom, predmetom izvan sebe, on se eksteriorizira.

In medias res! Čovjek kao vrijednost, kao radna snaga, postaje to utoliko više ukoliko je upotrebna vrijednost, ukoliko sebe troši; čovjek postaje sve više svoje vlastito potrošno dobro. I ukoliko je u većoj mjeri rob sebe, svoja

¹⁷ Otuda i Safovo (1967, str. 145) shvatanje »dosljednog antropocentrizma« upravo sa stanovišta *dosljednog* shvaćanja čovjeka ima svoja ograničenja.

vlastita upotrebna vrijednost, ukoliko je dakle veća vrijednost, *ukoliko je u većoj mjeri proizvod svog vlastitog trošenja, rada*, utoliko je onda i njegova iluzija o vlastitoj vrijednosti čvršća. U stvari, ukoliko je manje on sam. Što je, dakle, očiglednija svijest o njegovoj vlastitosti u ovom smislu, to je čovjek manje vlastito biće.

Argumentirajmo ovu analizu dalje. Naime, što to znači da čovjeka kao vrijednost određuje on sam, ali kao upotrebna vrijednost? Za sve druge proizvode rada možemo reći da su utoliko veće upotrebne vrijednosti ukoliko su veće vrijednosti. Zar sa čovjekom stoji drugačije? Svakako, jer čovjek je čovjek, makar to i ne bio, zahvaljujući svojim iluzijama. Dok je jedan izvanjski proizvod rada određen kao vrijednost utroškom radne snage, dakle vrijednošću izvan njega samog, dotle je čovjek kao radna snaga, kao vrijednost prema tome, određen svojom vlastitom vrijednošću, upotrebnom vrijednošću. To znači: ja sam vrijednost, moja radna snaga je vrednija, utoliko ukoliko se više trošim, ukoliko trošim svoju radnu snagu na proizvodnju vrijednosti izvan sebe. Naravno, i sama radna snaga kao vrijednost određena je vrijednošću utrošenih dobara za njenu reprodukciju, ali to još nije dovoljno da bismo radnu snagu odvojiti od njenog matičnog fenomena biološkog zadovoljenja. Naime, nije dovoljno da čovjek *troši* proizvode *rada* da bi bio *radno* biće. Tek u upotrebi radne snage, procesom njenog trošenja, angažira se radna snaga i kao vrijednost, kao i svaki drugi proizvod rada. Zato se čovjek za sebe samog i predstavlja kao vrijednost ukoliko je više rob, radnik. Dakle, proizvođači sve grandioznije vrijednosti izvan sebe, što drugim riječima znači potvrđujući sebe kao vrijednost, jer se upotrebljava u proizvodnji vrijednosti izvan sebe, čovjek u stvari sve manje postaje, a sve više prestaje biti mjerilo vrijednosti, i sve više, čak i kao vrijednost, postaje određen vrijednošću izvan sebe. Od čovjeka kao mjerila vrijednosti izvan njega, u razvijenim oblicima proizvodnje kulture, kakav je kapitalizam, te prelazni oblici njegovog negiranja, čovjek postaje vrijednost, preko sebe kao upotrebne vrijednosti, određen drugim vrijednostima. Nije li, uostalom, i sam Marx (Kapital, tom I, 1964, str. 189) isto mislio kada je pisao: »Sredstva za rad ne samo da su *mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage*, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi« (kurziv Dž. S.).

Ukratko, čitava stvarnost čovjekova privida o sebi proizlazi iz slijedećeg. Svi proizvodi rada postaju vrijednostima samim procesom svoga nastanka; oni se stvaraju u radu. Radna snaga postaje vrijednošću također u procesu rada. Ali, *proizvođenje* radne snage kao vrijednosti ne sastoji se u procesu njenog stvaranja, nastajanja, njenoj reprodukciji kao trošenju drugih upotrebničkih vrijednosti, nego u procesu njenog trošenja, *upotrebljavanja*, dakle u samom radu kao proizvodnji drugih vrijednosti izvan čovjeka. Kred nama je upravo obrnuta slika: mi trošimo uvjereni da se tako proizvodimo.

Radi se, dakle, zaista o specifičnosti čovjekove radne snage u odnosu na ostale vrijednosti. Čovjek troši upotrebne vrijednosti i na taj način proizvodi sebe kao pretpostavku rada, ali još uvijek ne i kao proizvod rada. Tek u potrošnji sebe kao potencijalnoj vrijednosti on se potvrđuje zaista i kao vrijednost, on se proizvodi trošenjem. Ovo, međutim, nije samo apstraktna konstrukcija riječi. To je realno moguća i historijski postojeća situacija u kojoj se čovjek nalazio. Historija, prema tome, poznaje takve trenutke u kojima je čovjek trošio proizvode rada, a da pri tome nije proizvodio vrijednosti, dakle bio je izvan

procesa rada. Ovo je temeljno pitanje koje se tiče same kategorije *moćnosti* rada. Jer, u skladu s onim što smo već rekli o proizvođenju radne snage kao specifičnom obliku vrijednosti, zaključiti je da u tom slučaju čovjek zato što nije upotrebljavao samoga sebe u procesu rada, nije dakle bio upotrebna vrijednost rada, samim tim nije mogao biti ni vrijednost, nije prema tome bio proizvod rada, konačno nije bio radna snaga. To je čovjek izvan procesa rada kao proizvod snaga samoga karaktera rada, drugih ljudi.

c). *Rutinski i kreativni rad*

Određenje rada, pa prema tome i kulture kao nužne konzekvencije, dobija svoju novu dimenziju već na prvobitnom obliku dihotomije rada, koji se od samog početka rada, kao odnosa čovjeka prema prirodi, *nužno* manifestira u svoja dva osnovna oblika — *kreativnom* i *rutinskom*. Time smo već na samom početku postavili osnovnu pretpostavku za definiciju rada. Označivši svojstvo manifestiranja rada u njegovom kreativnom i rutinskom obliku nužnim proizvodimo istovremeno zaključak da je rad vječno, dakle po svojoj prirodi razdvojen. I dok je u njegovom embrionalnom obliku to svojstvo očigledno dotle na savršенијим nivoima razvoja rada dolazi do afirmacije kreativnog, na jednoj, a potiskivanja rutinskog rada, na drugoj strani. Zbog toga prijete opasnost da zbog očiglednosti tog privida, shvatimo ovu hibridnost kao radu neprirodnu, dakle kao otuđenje rada, tzv. negacija rada kao prirode čovjeka. Međutim, pokazat ćemo, i pored činjenice da ogromna razlika između kreativnog i rutinskog rada, koju priznajemo, da je sam pojam rada neodvojiv od ove dihotomije.

Naime, rutinski rad je nužnost kreativnog. Evolucija njihovog međusobnog odnosa, proporcije kao ukupnog, društvenog rada, sadrži jedan od dokaza istinskog ograničenja rada prema čovjekovoj ljudskoj prirodi, a u isto vrijeme njihov antagonizam sadrži mogućnost stvarnog prelaženja rada, negacije rada kao lažnog oblika djelatnosti čovjeka kao ljudskog bića.

Značaj ovog pitanja ne bi se u tolikoj mjeri isticao da se njegove konzekvencije odnose samo na proizvod rada, dijeleći tako samu kulturu na proizvod kreativnog i proizvod rutinskog rada, nego se antagonizam rutinskog i kreativnog rada, međutim, nikako ne možemo nazvati ni podjelom rada, jer to u stvari predstavlja sam karakter rada, njegovu bitnu oznaku, manifestira i na samog čovjeka. I to u dva smjera: (1) Svaki čovjek je istovremeno subjekt i kreativnog i rutinskog rada, iako je od individue do individue taj odnos različit, i na toj osnovi (2) dolazi do društvene podjele individua, zavisno od toga koji od ova dva oblika prevladava u njihovom radu i, svakako, zavisno od samog nivoa razvitka rada, u koji takođe ulazi i stupanj odnosa rutine i kreacije.

Ovo prije svega znači slijedeće.

U odnosu na *individuu* odnos rutinskog i kreativnog rada koji je prisutan u njenoj aktivnosti obezbjeđuje i odgovarajući karakter njenog rada, pa konzekventno tome i njen odnos prema prirodi, a zatim i kulturi. Tamo gdje se nosilac pojavljuje kao nosilac rutinskog rada, on je sam u situaciji da se njegove radne sposobnosti ne razvijaju kvalitativno dalje, izuzev ograničenih mehaničkih poboljšanja određenih radnih operacija, njegov rad je stagnantan jer neprestano stvara vrijednosti istog kvaliteta, on reproducira svoju radnu

snagu samo putem potrošnje već proizvedenih vrijednosti, dok je učešće žiovg, aktivnog rada, u kojem se troši njegova radna snaga u proizvodnju te iste radne snage, prije svega na višem nivou vrijednosti, minimalno. (Tu se počinju bitno razlikovati rutinski i kreativni rad.) Najzad, odnos rutinskog i kreativnog rada, svojstven jednoj individui određuje i njen društveni položaj u procesu rada, pa prema tome, i njen društveni položaj uopće.

U odnosu na *društvo* odnos rutinskog i kreativnog rada predstavlja osnovu za podjelu samoga društva. U prvo vrijeme, kada rutinski rad, uglavnom u maksimalnom odnosu, dominira nad kreativnim, društvo je još nedirnuto, imuno na ovu podjelu. Ali kasnije njihova uzajamna veza postaje očiglednom. Ne samo tako što sve više pojedinaca postaju prvenstveno kreativni, i na toj osnovi društvo se cijepa u dva antagonistička tabora: dio društvene cjeline koji djeluje kreativno i onaj dio djeluje rutinski, nego prije svega tako što se na njenoj osnovi stvaraju pretpostavke za podjele druge vrste, klasne na primjer. A ove počinju s pojavom podjele rada nužno determiniranom samom prirodom rada, njegovom rutinsko-kreativnom dihotomijom.

Prije nego razmotrimo kulturalne konzekvencije dihotomije rada, njegove rutinsko-kreativne strukture, pokušajmo se približiti neposrednije njenim neposredno antropološkim konzekvencijama. Upravo smo objasnili da se radna snaga čovjeka proizvodi, na jednoj strani, potrošnjom upotrebnih vrijednosti, proizvoda nekih minulih radova, a na drugoj potrošnjom same radne snage kao procesom rada, proizvodnje novih vrijednosti, novih proizvoda rada. Međutim, šta je sa kreativnim radom? Da li je u tom slučaju eliminirano proizvođenje čovjeka kao radne snage? Objasnili smo, naime, da je rutinski rad iskučen kao mogućnost proizvođenja višeg nivoa vrijednosti radne snage. Drugim riječima, potrošnja proizvoda rada je pretpostavka reproduciranje čovjekovih radnih sposobnosti na istom onom nivou na kojemu su i bile prilikom proizvođenja tih proizvoda rada. Prema tome, mogućnost stvaranja višeg nivoa vrijednosti u čovjeku kao proizvođaču nalazi se izvan potrošnje upotrebnih vrijednosti. One su u stvari pretpostavka, ali ne i dovoljan bitan uvjet.

Kod kreativnog rada, koji se za nas prije svega javlja u funkciji proizvođenja novih, viših oblika upotrebnih vrijednosti, nalazimo se pred dilemom gdje se proizvod rada nalazi, isključivo izvan samog čovjeka ili i u njemu samom. Čovjek u radu kao aktivnom stanju svojih radnih sposobnosti, vlastite radne snage, potvrđujući sebe kao vrijednost ima mogućnost i potvrđivanja svog novog, višeg oblika vrijednosti, kao viši oblik upotrebne vrijednosti rada. Ovdje ne mislimo na povećani nivo intenziviranja rada i na njegovoj osnovi uvećani fizički obim njegovih proizvoda. Za razliku od rutinskog, kreativni rad stvara u prvoj fazi svoje realizacije samog čovjeka kao pretpostavku višeg oblika vrijednosti, vrednijeg proizvoda rada. U stvari, to proizvođenje više upotrebne vrijednosti radne snage i proizvoda rada kao više upotrebne vrijednosti zbiva se istovremeno, u istom procesu rada. Čovjek proizvodi ideju budućeg proizvoda rada i samim aktom njenog realiziranja proizvodi i sebe i proizvod rada, ali na višem *kvalitativnom* nivou. Tu se ne radi o reprodukciji već postojećeg nivoa radne snage i proizvoda rada, nego o kreaciji u samome radu. To nije reprodukcija već postojećeg, već stvaralački proces nastajanja novog kvaliteta.

Međutim, samim tim kreativni rad, pa prema tome ni proizvode takvog rada, na jednoj strani radnu snagu, a na drugoj upotrebne vrijednosti, ne

možemo označiti kao bitno različit, od rutinskog rada odvojen i zaseban. Naime, već smo rekli da se rutinski pojavljuje kao nužnost kreativnog rada. To se ovdje može i potvrditi. Jednom stvorena vrijednost, makar ona bila proizvod izuzetno kreativnog rada, u funkciji upotrebne vrijednosti, dakle, aktom čovjekove potrošnje, ona reproducira čovjekovu radnu snagu na istom kvalitativnom nivou i tako se realizira kao pretpostavka rutinskog rada. Rutinski rad je tako nužna posljedica kreativnog rada. Kreacija kao kreacija mojih sposobnosti za proizvođenje izvjesnog, još ne proizvedenog, oblika upotrebne vrijednosti, ne zaustavlja se u kreaciji te upotrebne vrijednosti, nego nužno, kao upotrebnoj vrijednosti, u reprodukciji tih istih radnih sposobnosti, radne snage kao mene. A već taj sam akt proizvođenja moje radne snage trošenjem na istom nivou na kome se i trošenjem proizvodila jest pretpostavka rutinskog rada, proizvođenja onih vrijednosti koje su već jednom ne samo kreirane nego i proizvedene.

Pošto smo objasnili odnos rutinskog i kreativnog rada samim odnosom potrošnje i proizvodnje vrijednosti, preostaje nam da razmotrimo još jednu dimenziju koja proizlazi iz rada: odnos kulture kao spoljašnje i radne snage kao unutrašnje vrijednosti čovjeka. I rutinski i kreativni rad se opredmećuju i u kulturi i u čovjeku. To znači da se proizvodi rada kreću i kvantitativno i kvalitativno, i kao vrijednosti i kao upotrebne vrijednosti, bez obzira gdje se stvarale. Ipak, razlika postoji. Naime, kreativni rad počinje od čovjeka i završava se u čovjeku, ali je nužno njegovo ospoljenje kao odnosa sa prirodom. To znači da čovjek samom idejom izvršava bitnu pretpostavku kreativnog rada, i na taj način, već samim aktom proizvođenja *ideje* proizvoda rada, proizvodi i sebe na višem nivou, ali se sada nužno nastavlja proces opredmećivanja ideje, odnosno realnog potvrđivanja proizvoda rada kao predmetnog, na jednoj strani određene upotrebne vrijednosti, a na drugoj samog čovjeka. Kreativni rad tako, ne samo da čini rutinski rad svojom nužnom posljedicom nego i samoga sebe, jer je rad, čini čovjekovom spoljašnjom djelatnošću, odnosom s prirodom kao tuđim svijetom, koji postoji prije svega radi proizvoda rada. Ideja, ma koliko kreativna, ostala bi apstraktna kada se ne bi konkretizirala za čovjeka. Kri tome je bitno da je čovjek uvijek prisutan u procesu ostvarenja njegove kreacije. U stvari, kreacija i podrazumijeva čitav proces sve do konačnog rezultata, a u radu konkretno sve do rezultata rada.

Za razliku od kreativnog, iako ta razlika ne izgleda baš tako očigledna, rutinski rad ima tendenciju da se neprestano opredmećuje u predmetima izvan čovjeka, *gomilajući* vrijednost i videći u njihovoj količini smisao čovjekova života. Kreativni rad, međutim, iako smo rekli da se takođe opredmećuje u predmetima izvan čovjeka, i da će se tako opredmećivati sve dotle dok bude rad, stvara svoj osnovni rezultat u samome čovjeku. Jer, kao proizvođenje upotrebni vrijednosti, kreativni rad je prije svega proizvođenje sredstava za rad. A sredstva za rad kao sprovednici čovjekove djelatnosti¹⁸ u stvari odvajaju čovjeka od njegovog neposrednog učešća u radu. I, ako su u prvo vrijeme predstavljala negaciju čovjekovih radnih sposobnosti kao isključivo fiziološke kvalitete, sada sredstva za rad sve više postaju dio čovjekove radne snage. Bolje reći, čovjek svoju radnu sposobnost realizira kroz sredstva za rad;

¹⁸ »Sredstvo za rad jest stvar ili skup stvari koje radnik stavlja između sebe i predmeta rada, i koje mu služe kao sprovednici njegove djelatnosti na tom predmetu «(Marx, Kapital, tom I, 1964, str. 188).

on se kao radna snaga prenosi na sredstva za rad. Od upotrebne vrijednosti sredstava za rad zavisi vrijednost radne snage, a to znači: što više radim preko sprovodnika moga rada to više vrijedim sam. Ili, što je upotrebna vrijednost moje radne snage viša, to sam ja manje radna snaga. Kreativni rad, prema tome, ma koliko se za nas predstavljao kao proizvodnja novih, savršenijih, viših upotrebnihi vrijednosti, elemenata kulture, prije svega novih sredstava za rad, u osnovi je proizvodnje nas samih kao novih, savršenijih, viših vrijednosti.

Sredstva za rad, bez svojstva da djeluju kreativno, sve više postaju nosioci rutinskog rada; kompjuter, a sutra vjerovatno neki daleko savršeniji stroj, funkcioniira po programu koji mu je čovjek odredio. Međutim, savršeni elektronski računar ili neki drugi stroj automatiziran elektronskim putem, ne samo da obavlja određene rutinske poslove, nego učestvuje i u opredmećenju čovjekovih ideja, kreacija. Radi se, sasvim je izvjesno, o odvajanju čovjeka od bilo kakvog fizičkog učešća u radu. Ta mogućnost je dakle stvarana.

U stvari, čitava historija rada pokazuje tendenciju odvajanja kreativnog od rutinskog rada¹⁹, na jednoj, a u okviru kreativnog rada odvajanja čovjeka od procesa opredmećenja njegovih ideja, na drugoj strani. U tom odnosu čovjeka s prirodom sredstva za rad u sve većoj mjeri igraju ulogu tampona kidajući time u stvari i sam odnos, i sam rad.

Dva su, dakle, uvjeta realizacije rada:

1. potpuno odvajanje čovjeka od rutinskog, mehaničkog, ponižavajućeg rada kao nužde i
2. odvajanje čovjeka kao kreativnog bića, od procesa, opredmećenja te kreacije putem rada.

Rad se, dakle, reducirao, potpuno odvojio kao kreativan, a čovjek sveo svoju komunikaciju s prirodom na odnos samo preko savršenih sredstava za rad kao nasilaca rutinskog rada. Rad je izgubio svoju dihotomiju, ali samim tim i svoju prirodu; rad se u svom kreativnom obliku ograničio samo na čovjeka, ali je time prestao biti odnos razmjene materije s prirodom; rad se realizirao do svoje konačne granice, ali bitno izvan sebe samog.

Prema tome, u tom istom trenutku *kreacije* rada kao bitno kreativnog, čovjeku unutrašnjeg, odvajanjem čovjeka od odnošenja prema prirodi putem rada, realizirana je i sama *negacija* rada. *S radom kao kreativnim, rad prestaje biti rad*. Kao razmjena materije s prirodom rad se realizuje u negaciji same razmjene, u samorealizaciji čovjeka kao uvjeta novog oblika donošenja prema prirodi: čovjek postaje prirodom, a njegov odnos prema prirodi jest odnos kao prema sebi samome, dakle prirodan odnos. Čovjek se vraća sebi realizirajući se kao prirodno biće. Kreacija je mogućnost i moguća negacija rada. Ono što je, ipak, u toj historijskoj dezintegraciji rada kao po svojoj prirodi dihotomnog, ne oslobađanje čovjeka od ponižavajućeg, rutinskog rada, nego realizacija, kreativnog, jer je upravo u njemu sadržana, ne samo mogućnost konačnog ostvarenja rada, nego i, a što je u stvari isto, nemogućnost ostvarenja rada kao čovjekove djelatnosti, bar u najopćijem smislu Marxovog određe-

¹⁹ »Društvo, automatizacije i materijalnog obilja dovešće do potpune devalvacije ljudskog rutinskog rada. U poređenju s operacijama mašina taj rad će postati preskup, neefikasan, nepotreban. Osloboden oskudice, straha od vlasti, lažnih potreba, u prvom redu žudnje za što većom količinom predmeta, čovek će sve više nalaziti sebe u proizvodnji lepote, lepote u stvarima i u ljudskim odnosima« (Marković, 1970, No 4, str. 38).

nja. Kreativni rad je, dakle, oblik samonegacije rada; drugi je također sadržan u radu — to je višak rada²⁰.

Realizacija rada kao kreativnog temeljni je uvjet izmjene čovjekovog odnosa prema proizvodu rada — kulturi. Proizvedeći uvjete svog odvajanja od rada, čovjek ne samo da odvaja sebe od kulture kao vanjskog proizvoda procesa rada, nego istovremeno negira i kulturu. Ta negacija kulture sastoji se upravo u njenom kreiranju kao od čovjekovih determinanti odvojenom entitetu. To fundamentalno znači i oslobođenje čovjeka od determinanti kulture. Proizvedeći samo sebe, kultura stvara i objektivne uvjete za autentičnu samorealizaciju čovjeka, neovisnu od rada kao proizvođenja čovjeka. Kultura se, dakle, kreira u svojoj negaciji kao posrednik u čovjekovoj samodjelatnosti. To je konačno vraćanje kulture samoj prirodi; rad tek bez vlasti nad čovjekom postaje prirodan proces; od prisvoja prirode kultura tako postaje čovjekova prirodna sredina. Ali, više ne kao kultura, ne data čovjekom, nego prirodom kao samom sobom. Između kulture i prirode granica se briše, a time i mogućnost čovjekovog *predmetnog* otuđenja kao procesa proizvođenja kulture *predmetnim* prisvajanjem prirode.

I tako je čovjekova bitka za rad bila iluzorna; on ga je realizirao da bi ga nužno izgubio; proizvod rada postao je tako osnovni subjekt rada, njegov vlasnik. Čovjek je rad morao prepustiti kulturi, dakle, njemu samom. To je uvjet oslobođenja čovjeka od sebe kao kulture, kao proizvoda rada kao uvjeta rada, vlastite radne snage.

Dostizujući svoj vrhunac, rad u kreativnom radu prestaje biti otuđenje čovjeka, dakle, on sam, ali istovremeno postaje i objektivna pretpostavka humanizacije-naturalizacije čovjekovog odnosa prema prirodi²¹. Njegov odnos prema prirodi, gubeći karakter prisvajanja i posredovanja, postaje neposredan, dakle *prirodan* odnos, a čovjekom kao već realiziranim čovjekom, taj odnos dostiže razinu ljudskog, jer više ne egzistira kao odnos prema vanjskom, parcijalnom i čovjeku suprotstavljenom svijetu, nego kao prema *čovjekovom* svijetu, kao prema njemu samom. Tamo gdje je prisutan *rad*, kao *neprirodan* odnos čovjeka prema prirodi, pa čak i na od aktualnog daleko savršenijim nivoima kreativnog rada, ne može biti govora o konačno realiziranom, a *priori* humanom karakteru rada. Priroda je uvijek u radu za čovjeka neprirodna, djelomična sfera njegova svijeta i kao predmet prisvajanja uvijek suprotstavljena. Kreativni rad po svome nivou kreativnosti *ne mora* biti ljudski; čak je i Oppenheimer mogao stvoriti atomsku bombu²²! »A činjenica, — pisao je Marcuse — da je razaranje života (ljudskog i životinjskog) uznapredovalo s napretkom civilizacije, da su se okrutnost, mržnja i znanstveno istrebljivanje ljudi povećali u odnosu na stvarnu mogućnost eliminacije potiskivanja — ta karakteristika kasne industrijske civilizacije imala bi nagonске korijene koji produžavaju razornost s onu stranu svake racionalnosti. Sve veće gospodare-

²⁰ O tome autor raspravlja u završnom dijelu ovoga rada koji ovdje nije objavljen.

²¹ »Komunizam kao pozitivno ukidanje *privatnog vlasništva* kao *čovjekovog samootuđenja*, te stoga kao stvarno *prisvajanje čovjekove* suštine od čovjeka i za čovjeka jest stoga *potpun*, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povrat čovjeka sebi, *povratak čovjeka kao društvenog* tj. čovječnog čovjeka. Taj je komunizam kao dovršeni naturalizam = humanizam kao dovršeni humanizam = naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je riješena zagonetka historije i zna da je on to rješenje« (Marx, 1967, str. 242).

²² »Ali atomska bomba neće početi da proizvodi jestive pečurke čim na nju nalijepimo socijalističku etiketu« (Petrović, 1965, str. 105).

nje prirodom bi tada, s porastom proizvodnosti rada, razvijalo i zadovoljavalo ljudske potrebe *samo kao nusproizvod*: sve veće kulturno bogatstvo i znanje pribavilo bi građu progresivnom razaranju i izazvalo potrebu za sve većim nagonским potiskivanjem« (Marcuse, 1965, str. 75).

3. RAD KAO PRISVOJ KULTURE

Čitava dosadašnja historija kulture kretala se u pravcu realizacije kulture kao prisvoju kulture, ka samoj svojoj suštini.

Ako smo do sada pokušali objasniti pojam rada kao čovjekov odnos prisvajanja prirode, opredmećen u kulturi kao rezultatu tog prisvajanja, kao prisvoju rada, pa prema tome i čovjeka, sada ćemo pokazati ne samo da je to nedovoljno, nego i objašnjenje koje može stvoriti privid o samome radu. Naime, ako je rad suprotstavljeni odnos čovjeka prema prirodi, kao njeno prisvajanje, onda je sama priroda kao beskonačno-konačni kozmos mogućnost rada kao vječnog čovjekovog odnosa. U tom slučaju bi i rad kao vječna određujuća egzistencija čovjeka određivao i čovjeka i kulturu u njihovom aktualnom radnom obliku i odnosu kao vječna, ali i konačna, dakle bitno realizirana, nepromjenjiva, dva određujuća elementa rada.

Međutim, rad u svom prisvajanju prirode proizvodi i sredstvo vlastitog prisvajanja. Rad je, dakle, relacija, a kultura kao sredstvo prisvajanja rada, jeste predmetna mogućnost te relacije. Čovjek je samo *subjektivno* subjekt rada, ne samo zato da bi upravljao procesom rada, i dakle, i procesima, u prirodi, jer je to čak i kao iluzija isključeno iz njegove glave, nego zato da bi putem rada potvrdio svoj subjektivitet u odnosu na proizvod rada, kulturu. Taj uobraženi odnos čovjeka prema kulturi košta ga njegove istinske svijesti o realnosti kulture, a ne samo *objektivnog* objektiviteta u odnosu na kulturu, koji je realan i neovisan o čovjekovoj svijesti, o čemu smo već govorili²³. Taj realni objektivitet omogućen je samim čovjekom kao radnom snagom kao proizvodom rada. Subjektivno-objektivna priroda čovjekovog položaja u procesu rada određena je, drugačija nemoguća, samom prirodom rada. Radi se, međutim, o emancipaciji svijesti čovjeka. A ona se sastoji u negaciji iluzija o sebi i poimanju kulture kao subjektivne, a ne objektivne kategorije čovjeka, dakle o takvom odnosu prema kulturi u kome će ona prestati egzistirati kao objekt, i postati sferom čovjekova svijeta. A to će biti moguće samo u takvom odnosu čovjeka prema kulturi koji će bitno nadilaziti rad. Ali, prije nego se to dogodi, i kao uslov toga, konačne eliminacije rada kao čovjekove komunikacije, svijest mora biti emancipirana od postojeće i okrenuta budućoj stvarnosti. pta to znači? Svijest se sama u procesu rada javlja kao njegov proizvod i kao takva postoji za rads ona je njegova apologija. Njena emancipacija je zato vezana za oslobođenje od rada, za kritički, negatorski odnos prema radu.

²³ Prikazujući metod »Kapitala« petrogradski je »Evropski vjesnik« u maju 1872. godine pisao: »Na društveno kretanje Marx gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svesti i namera ljudi, nego baš obratno određuju njihovu volju, svest i namere. . . Kad svesni element igra ovako podređenu ulogu u kulturnoj istoriji, onda se po sebi razume da ni kritika koja uzima za predmet samu kulturu ne može nikako za svoju osnovu uzeti neki rezultat svesti. To znači da njenom polaznom tačkom ne može biti ideja, već samo spoljašnja pojava. Kritika će se ograničavati na upoređivanje i suočavanje neke činjenice ne sa idejom, nego s drugom činjenicom«. A Marx, ne samo da ne nijeće ovo nego, u pogovoru drugom izdanju »Kapitala«, dodaje: »Kad je ovaj pisac ovako tačno opisao ono što zove mojim stvarnim metodom i kad se ovako blagonaklono izrazio ukoliko je u pitanju moja lična primena toga metoda, šta je drugo opisao nego dijalektički metod?«

A to je prije svega moguće u svaćanju objektivnog subjektiviteta kulture i objektivnog subjektiviteta (ili subjektivnog subjektiviteta) čovjeka u procesu rada. Kada to shvati, kada tako bude poimao odnos kulture i čovjeka, svijest čovjeka će tek tada predstavljati stvarnu, materijalnu, nezavisnu, autentično čovjekovu snagu koja će pokrenuti i objektivni realitet, dakle, poći putem promjene prije svega čovjekovog položaja u tom realitetu (Petrović, 1965, str. 105). Tek tada će čovjek početi problematizirati sam rad, ali kulturu kao njegovu nužnu konzekvenciju.

Ipak, to bitno otkrivanje kulture kao čovjekova kreativna kritička svijest, dakle kao bitno različita od kreativnoga rada, koji je i proizveo kulturu, prema tome kao sama kreacija, kao probuđena *praxis*, neće još predstavljati i konačnu negaciju kulture. To će biti, u stvari, otkrivanje kulture kao mogućnosti negacije rada. Svijest kao kreacija počinje tako svoju praktičnu djelatnost u onom trenutku *kritičkog kreiranja* kulture kao te mogućnosti. Kreacija jest, dakle, kritička po tome što dolazi do takvog samosvjesnog poimanja kulture kao svoje negacije, dok je kritika kreativna po tome što kreira kulturu kao mogućnost samonegacije, dakle je negacija negacije. Kritička kreacija kulture jest prema tome samo drugi izraz za kreativnu kritiku kulture.

Svijest o kulturi kao negaciji postaje tako pretpostavkom negacije kulture. Ali, u kojem se konkretnom obliku javlja svijest kao kritička kreacija? Sa sviješću o kulturi kao negaciji čovjek *radom* mora kulturu *kreirati*. A to znači radom je proizvoditi kao negaciju rada.

Konkretno, to znači kulturnom iskoristiti dihotomiju kreativno-rutinskog rada za njegovu negaciju. Sasvim je izvjesno da se kreativna komponenta više približava čovjeku, dakle nivou kreacije, ali se i kultura istovremeno javlja kao nužna mogućnost prihvatanja rutinskog rada. Dezintegracija je rada, međutim, jedinstven proces; nemoguće je negirati kreativni rad, a da pri tom ne negiramo i rutinski i obrnuto. Te dvije komponente rada ne samo da su međusobno suprotstavljene, nego se i neprestano kreću suprotnim smjerovima svoje realizacije. Zato je uvjet dezintegracije rada ne samo kreacija kao potencijalna negacija kreativnog rada, nego i kultura kao mogućnost rutinskog rada. Svijest o takvoj kulturi zato je bitno kreativna.

Kultura sve dotle dok je proizvod rada javlja se u ulozi negacije čovjeka, ali je kritičko otkrivanje kulture kao takve ne samo uslov samospoznaje otuđenja čovjeka, nego i realno pretpostavka ukidanja kulture. A kultura se ukida samo realizujući se, dakle, opet u samom radu. Ali je sada svrha takvog rada izvan njega samog; čovjek radom kao proizvodnjom kulture, ne realizira samo kulturu, nego bitno njene ukidanje. To će biti moguće samo tako što će kultura dostići takav kvalitativni nivo svoga razvitka da će moći preuzeti u cjelosti rutinski isključujući iz njega čovjeka, iz čega konzekventno slijedi da će ukinuti sam rad, pa prema tome i samu sebe kao proizvod rada, kao prisvoj prirode. Kada kultura ne bude prisvoj rada, jer je sada rad realiziran — kao negiran u njoj samoj, dakle prisvoj kulture, bit će stvorena i objektivna pretpostavka realizacije čovjeka. *Takav rad koji proizvodi kulturu koja prisvaja rad jest bitno kreativan rad.* Njegove su konzekvencije dakle izvan proizvoda rada, njegov rezultat je izvan rezultata. Rezultat takvoga rada je, dakle, sama negacija rezultata rada, a rad bez rezultata, bez svoga proizvoda kao uvjeta sebe, nije rad. Negacija rada je tako moguća prije svega kao samorealizacija, kao samonegacija.

Kultura kao objektivni svijet rada — za čovjeka, postoje tako subjektivno rad — za sebe. Kultura kao proizvod može tako postojati samo kao proizvođač. Tek tada i kultura od negacije čovjeka može prerasti u svoju negaciju — dio čovjekove prirode. Negirajući se kao proizvod čovjeka, kultura negira i čovjeka kao svoj proizvod — i to je dovoljan uvjet uspostavljanja prirodnog odnosa čovjeka i kulture. Rad to nije mogao biti, jer je egzistirao samo kao uzajmno prisvajanje čovjeka i kulture; u stvari u tom odnosu kao radu i čovjek i kultura su bili prisvojeni od svog odnosa, rada. Prisvajajući rad, čovjek i kultura su ga negirali i tako na jedini mogući način stvorili pretpostavke vlastite realizacije.

Međutim, da li je zaista moguće argumentirano pokazati da je rad kao prisvoj kulture negacija i same kulture kao prisvoja prirode, proizvoda rada? Ako kultura prisvaja rad, da li time zaista i odvaja čovjeka od rada, dakle negira sebe kao otuđenje čovjeka? Ne postaje li kultura, prisvajajući rad od čovjeka, isključivim subjektom prisvajanja prirode i na taj način ponovo, ali još drastičnije, suprotstavljena čovjeku?

Kada govorimo o radu kao prisvoju kulture, onda tu prije svega mislimo na onaj dio (fazu) rada koji je već programiran čovjekom i njegova reprodukcija putem kulture (sredstava za rad) je moguća samo na nivou rutinskog rada. Nevjerovatno je i pomisliti da je rad sposoban proizvesti takva *tehnička* sredstva koja bi djelovala *kreativno*. Izuzev, naravno, ukoliko sam čovjek, ne uspevajući da se oslobodi rada, ne postane, kao proizvod rada, ništa drugo do neko monstruozno sredstvo za rad, što svakako nije apsolutno isključeno. Međutim, mi u kulturi vidimo mogućnost da se to ne dogodi. Naime, da rad kao prisvoj kulture ne egzistira više ni kao rad najbolje pokazuje odnos rutinsko-kreativne dihotomije i podjele rada na intelektualni i fizički prisutan u samoj kulturi. Kultura uopće, a prije svega predstavljena u sredstvima za rad, može biti nosilac i intelektualnog i fizičkog rada, jer je uostalom i proizvod i jednog i drugog. Tu se dakle sama kultura kao proizvod rada javlja kao podijeljena u dvije sfere: intelektualnu i materijalnu. Na drugoj strani, kultura je, iako proizvod i kreativnog kao i rutinskog rada, nosilac samo rutinskog rada. Kao takva ona u funkciji nosioca rada, u stvari, negira rad, jer kida njegovu bitnu oznaku — dihotomnost. Kao nosilac rada sada se javlja kultura u svom obliku intelektualnog rutinskog rada, dok je kreativni rad potpuno isključen iz kulture i prisutan samo u čovjeku. U stvari, uopšte se i ne radi o radu. Čovjek kreira ideje, dakle ne radi, dok kultura, budući da raspolaže i intelektualnim sredstvima za rad, rutinski opredmećuje kreaciju. Kreacija i rutina su potpuno odvojene i jedino njihovom simbiozom može početi rad.

Tako se prisvajanje rada javlja kao njegovo ukidanje. Ovaj rukopis upravo i ima namjeru da pokaže kako u tom procesu prisvajanja rada i kultura igra značajnu ulogu.

LITERATURA

1. Bauman, Zigmunt: Marksistička teorija društva, Rad, Beograd, 1969.
2. Birket-Smit, Kaj: Putovi kulture, Matica hrvatska, Zagreb, 1960.
3. Burger, Hotimir: Materijalna proizvodnja i slobodna duhovna proizvodnja, Zagreb, *Kulturni radnik*, 1971, No 3.

4. Coon S. Charleton: *The History of Man*, Harmondworth, 1967.
5. Engels, Friedrich: *Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka*, Kultura, Zagreb, 1947.
6. Kangrga, Milan: *Razmišljanja o etici, Praxis*, Zagreb, 1970.
7. Lukács, Georg: *Stara kultura i nova kultura*, Zagreb, *Kulturni radnik*, 1971, No 3.
8. Malinovski, Bronislav: *Naučna teorija kulture*, Vuk Karadžić, Beograd, 1970.
9. Marcuse, Herbert: *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1965.
10. Marković, Mihailo: *Dijalektika kao metod kritičkog mišljenja*, Beograd, *Filosofija*, 1970, No 4.
11. Marks, Karl: *Kapital*, tom I, Kultura, Beograd, 1964.
12. Marks, Karl i Fridrih Engels: *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1950.
13. Marks, Karl i Fridrih Engels: *Njemačka ideologija*, Knjiga I, Kultura, Beograd, 1964.
14. Marx, Karl: *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb, 1967.
15. Petrović, Gajo: *Filozofija i marksizam*, Mladost, Zagreb, 1965.
16. Sartr, Zan-Pol: *Egzistencijalizam i marksizam*, Nolit, Beograd, 1970.
17. Sokolović, Džemal: *Obred žrtvovanja kao simbolizovani rad*, Beograd, *Sociologija*, 1971, No 2.
18. Sokolović, Džemal: *Sadržaj kulture i kulturalni sistem*, Zagreb, *Kulturni radnik*, 1971, No 4.
19. Šaf, Adam: *Marksizam i ljudska jedinka*, Nolit, Beograd, 1967.
20. White, J. M.: *Anthropology*, London, 1967.
21. White, Leslie: *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970.

Džemal Sokolović

THE WORK AND THE CULTURE

(Summary)

In contrast to the traditional socio-cultural-anthropological definitions of culture, here culture is analyzed in the framework of Marx's concept of work. The starting assumption is that culture is the consequence of work. Being the process of man's mutual exchange with nature, the work is bestowing a specific character on the result of this process. As the culture is the consequence of work, i.e. the results of the man's relationship with nature, it appears as the result of this exchange, hence as the possession of nature. Such a concept of the culture implicates a critical attitude towards it. The culture is here appearing as a reification of reality for man. Man becomes the owner of the nature, i.e. he modifies the outer world according to his own measure. By this he objectifies nature as an object of his unlimited appropriation. Cultivation, work and culture become thus media of man's abstraction from nature. Culture as the product of work not only separates the man from nature, but contributes to his further alienation. It forms up into a force which becomes an objective in itself. Man transforms from being a subject into an object of manipulation by anonymous authority contained by culture. Moreover, he becomes a working instrument serving to the multiplication of culture. But, in the analysis of the relationship between routine and creative work, the author finds possibilities of dezintegration of work in culture, i.e. the separation of man from the routine work with the help of improved means of production, hence the elements of culture. By dezintegration of work, the culture negates the content of its own alienating, reifying nature. The culture is thus appearing as a possibility of annulment of work — hence of itself as the alienated consequence or product of work.

Translated by M. Čudina-Obradović